

ІНФЕРНАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЛІТАВЦЯ (ПЕРЕЛЕСНИКА) В УКРАЇНСЬКІЙ РОМАНТИЧНІЙ ПРОЗІ

Анотація

Метою статті є осмислення специфіки інфернального образу літавця (перелесника) в українській романтичній прозі. Задля реалізації поставленої мети використано таку системну єдність методів дослідження: типологічний, біографічний, компаративний, генетичний, метод аналізу та синтезу, міфопоетичний підхід до інтерпретації текстів тощо.

У статті на матеріалі народнопоетичних і літературних текстів, а також фольклористичних студій В. Гнатюка, О. Кононенка, Є. Онацького та інших вчених схарактеризовано інфернальний образ літавця.

Визначено, що літавець (перелесник, вогняний змії, налітник, літун, обаясник, перелет) є антропоморфним інфернальним персонажем, основна функція котрого – вступати в інтимні стосунки з жінками, що згодом переважно обертаються смертю.

Образ перелесника досить популярний у народних казках і легендах. Так, у казках він часто постає як герой-антагоніст, який викрадає дівчат, про що йдеться в таких творах, як «Іван-королевич, його сестра і змії», «Котигорошко», «Як змії трьох сестер викрали», «Переможець змії і дракона», «Казка про Івана Голика та його брата» тощо. У цих творах одночасно з мотивом викрадення жінок наявний мотив змієборства.

Зауважимо, що мотив перемоги над підступним змієм провідний і в народних легендах, зокрема в оповідях про зміїв вал, про страшного змія, якого перемогли Борис і Гліб, у розповіді про Кожум'яку (згадки про ці легенди знаходимо

також в ранній редакції першого історичного роману в українській літературі «Пять глав из нового романа П. Кулеша “Черная рада”», 1845).

Інтерпретація міфічної природи вогняного змія здобула свого поширення і в художній літературі, особливо в прозі епохи романтизму. Яскравим прикладом тому творчість П. Куліша (оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став», 1840; повість «Огненный змей», 1841) та І. Барщевського (повість «Шляхтич Завальня», де образ перелесника наявний у розділі «Про чорнокнижника і змія, що вилупився з яйця, якого зніс півень», 1844).

П. Куліш в оповіданні «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» змалював інкуба, який щонаочі приходив до своєї коханої, а в повісті про вогняного змія письменник подав образ перелесника-спокусника, який не висмоктував, а дарував своїй обраниці красу. У повісті І. Барщевського про шляхтича Завальню змії перевертався на парубка, однак спокусити красуню так і не зміг, оскільки на заваді стала щира молитва та рятівний хрест.

Ключові слова: романтизм, проза, літавець, інфернальний образ, фольклоризм, перелесник.

Abstract

The aim of the article is to comprehend the specifics of the infernal image of the litavets (perelesnyk) in Ukrainian romantic prose. In order to achieve this goal, the following systemic unity of research methods was used: typological, biographical, comparative, genetic, method of analysis and synthesis, mythopoetic approach to the interpretation of texts.

The article on the material of folk poetry and literary texts, as well as folklore studies of V. Hnatiuk, O. Kononenko, E. Onatsky and other scientists characterizes the infernal image of the litavets.

It is determined that the litavets (perelesnyk, fire snake, nalitnyk, litun, obaiasnyk, prelet) is an anthropomorphic infernal character.

Its main function is to enter into intimate relations with women, which subsequently mostly turn into death.

The image of the perelesnyk is quite popular in folk tales and legends. Thus, in fairy tales he often appears as an antagonistic hero who kidnaps girls, which is mentioned in such works as «Ivan the King, his sister and the snake», «Kotygoroshko», «How snakes kidnapped three sisters», «Snake winner and the dragon», «The Tale of Ivan Golyk and his brother», etc. In these works, along with the motif of kidnapping women, there is also the motif of snake-fighting.

Note that the motif of victory over the insidious serpent is leading in folk legends, in particular in stories about the serpent shaft, the terrible serpent defeated by Boris and Gleb, in the story of Kozhummyak (mentions of these legends are also found in the early edition of the first historical novel in Ukrainian literature «Five Chapters from P. Kulesh's New Novel "Black Council"», 1845).

Interpretation of the mythical nature of the fire snake has become widespread in fiction, especially in the prose of the Romantic period. A striking example of this is the work of P. Kulish (the stories «About what in the town of Voronezh dried up Peshevtsov Pond», 1840; «Fire Snake», 1841) and I. Barshchevsky (the story «Nobleman Zavalnya»), where the image of a perelesnyk is available in the chapter «On the Warlock and the Serpent Hatched from the Egg of a Rooster», 1844).

P. Kulish in story «About what in the town of Voronezh dried up Peshevtsov Pond» the image of an incubus who came to his beloved every night, and in the story of the fire snake the writer presented the image of a perelesnyk-seducer, who did not suck, but gave a beauty his chosen woman. In I. Barshchevsky's story about the nobleman Zavalnya, the serpent turned into a young man, but he could not seduce the belle, as sincere prayer and a saving cross stood in the way.

Key words: romanticism, prose, litavets, infernal image, folklorism, perelesnyk.

Вступ

Літавець є популярним інфернальним образом української міфології, наділений руйнівною силою. У фольклорі маркерами його постаті виступають такі синонімічні назви: вогняний змій, перелесник, налітник, літун, обаясник, перелет тощо. Основна функція перелесника – вступати в інтимні стосунки з жінками, що згодом стають для них летальними.

У фольклористиці образ літавця досліджували В. Гнатюк, Є. Онацький, О. Кононенко та інші. У сучасній науці існують різні версії стосовно функціонального означення перелесника. Так, О. Кононенко визначив вогняного змія як «один із ликів сатани, яким він користується досить часто, наводячи жах на весь хрещений люд» (Кононенко, 2017 а: 11). В. Гнатюк характеризував літавця як «злий дух, що являється кому-небудь, але звичайно молодим коханцям у виді любленої померлої особи» (Гнатюк, 2000: 135). На його думку, це може бути й «дух небіжчика, за яким дуже жалують» (Гнатюк, 2000: 136). У своєму дослідженні «Нарис української міфології» вчений описав два типи образів вогняного змія: змія (метеора) та літавця (перелесника). У класифікації міфічних істот В.Гнатюк відніс їх до категорії духів (Гнатюк, 2000: 134–135). Є. Онацький зазначав, що змій є уособленням метеору (Онацький, 1960: 852), а у «дальшій еволюції цього образу літавця перетворився в ПЕРЕЛЕСНИКА, себто в уособлення нечистої сили, що вступає в любовний зв'язок із людьми» (Онацький, 1960: 852).

У чому ж полягає відмінність змія (метеора) та літавця (перелесника)? Характеризуючи образ змія (метеора), В. Гнатюк зазначав: «Змії виглядають як люди, лише голов можуть мати більше (3, 7, 9, 12). Живуть так само, як люди у палатах, де гостяться і балуються. На жінок поривають собі дівчата в землі і з ними сплджують діти, що вдаються в батька, а не в матір» (Гнатюк, 2000: 134), а перелесник «злий дух, виданий у постаті літаючої звізди. На землі стає він парубком

або дівчиною, повною краси, високого росту, з довгими русими косами» (Гнатюк, 2000: 136). До характеристики цього образу О. Кононенко зауважив, що, за народними уявленнями, взимку падаючі зірки у степу – теж Вогняні змії (Кононенко, 2017а:56). Характеризуючи вогняного змія, М. Зеров також вів мову про нього як про образ падаючої зірки: «Змій ...буває “червоний та блискучий”. Як він летить, то видається «зовсім як куль соломи, й від того куля так і сиплються іскри». ...Очевидно, “огняний змії” – то дуже красивий образ для літаючих зір, для метеорів, що так часто прорізають небо серпневими ночами» (Зеров, 2003: 691). Варто відзначити, що у фольклорі образ перелесника парний: існує також образ літавиці. Як правило, вона приходять до тих чоловіків, які тяжко переживають втрату дружини.

Літавець, маючи міфологічно-демонічну природу, наділений антропоморфними ознаками. За слушним зауваженням О. Кононенка, «вогняний змії бере шлюб з жінкою (або бере жінку силою), після чого народжується істота зміїної породи, здатна перекидатися тваринами чи птахами» (Кононенко, 2017 б: 56). Перелесник поєднує в собі риси інших міфічних істот: перевертня та вампіра. Він, як перевертень, може перетворитися на чоловіка, за яким тужить його жертва. Подібно вампіру, живиться красою, молодістю жінок, які згодом від цих стосунків гинуть. Як правило, обираючи собі жертву, літавець заманує свою обраницю коштовностями, гарним вбранням або прилітає вночі до тієї, яка тяжко сумує за померлим.

Перебуваючи між небом і землею, перелесник уособлює собою стихію вогню: «...ця його функція, як і зв'язок з багатством і скарбами, які він оберігає та приносить у дім, куди прилітає» (Кононенко, 2017 б: 56). При бажанні він здатний також зруйнувати садибу господаря: «Коли перелесник перелетить понад чию хату, то з того господарства нічого не лишиться, воно зведеться нінащо» (Гнатюк, 2000: 136).

Інфернальний образ літавця дуже цікавив письменників, зокрема романтиків. Про це писали В. Івашків, Є. Нахлік, Ю. Винничук та інші дослідники. Зокрема, літературознавець В. Івашків у своїй фундаментальній монографії «Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша» (2009) досить ґрунтовно проаналізував прозу П. Куліша «воронізького циклу», зокрема звернув увагу й на образ літавця в повісті «Огненний змей». Дослідник Є. Нахлік у роботі «Українська романтична проза 20–60-х років ХІХ ст.» (1988) подав психологічний аналіз ранніх прозових творів Куліша крізь призму фольклорно-романтичної умовності, в яких також висвітлено інфернальний образ перелесника. Вагомий внесок у розробку зазначеної теми вніс і Ю. Винничук: цей сучасний письменник упорядкував художній матеріал про інфернальні образи в українській літературі, в тому числі про літавця, видавши антології з відповідними авторськими коментарями: «Огненний змії: Фантастичні твори українських письменників ХІХ ст.» (1990), «Антологія української готичної прози: у 2-х томах» (2014) та інші.

У сучасному літературознавстві проблема творчої інтерпретації фольклорних демонологічних образів у літературі романтизму є недостатньо розробленою, тому і позначається своєю актуальністю.

Об'єктом цього дослідження стали маловивчені твори П. Куліша (оповідання «О том, от чего в местечке Воронеж высох Пешевцов став» (1840), повість «Огненный змей» (1841), а також повість І. Барщевського «Шляхтич Завальня» (1844), зокрема детально розглянуто один із її розділів «Про чорнокнижника і змія, що вилупився з яйця, якого зніс півень».

Метою статті є з'ясування специфіки художньої інтерпретації образу літавця (перелесника) в романтичній прозі.

Зазначена мета вимагає вирішення концептуально важливих **завдань** дослідження:

- схарактеризувати інфернальний образ літавця у фольклористичних студіях;
- з'ясувати специфіку образу перелесника в народних легендах і казках;
- проаналізувати особливості функціонування олітературеного образу перелесника в романтичній прозі П. Куліша та І. Барщевського;
- визначити індивідуальні риси, якими наділений вогняний змії як літературний персонаж;
- простежити еволюцію в інтерпретації перелесника в прозі епохи романтизму.

Методологія та методи дослідження

У статті використано таку системну єдність методів дослідження: типологічний, біографічний, компаративний, генетичний, метод аналізу та синтезу, міфопоетичний підхід до інтерпретації текстів тощо.

Результати та дискусії

Інфернальні персонажі фольклорного походження (відьма, чорт, вовкулака, русалка, а також злий і небезпечний літавець) здобули своєї популярності в українській романтичній прозі. Це мотивується тим, що для епохи романтизму був приманний дуалізм світосприйняття.

Образ літавця є загальнопоширеним у народних легендах і казках. Так, у казках він часто постає як герой-антагоніст, який викрадає дівчат, про що йдеться в таких творах, як «Іван-королевич, його сестра і змії», «Котигорошко», «Як змії трьох сестер викрали», «Переможець змії і дракона», «Казка про Івана Голика та його брата» тощо. У казках одночасно з мотивом викрадення жінок наявний мотив змієборства. Тут особливої уваги заслуговує «Казка про Івана Голика та його брата», зібрана П. Кулішем-фольклористом і вміщена до другого тому «Записок о Южной Руси» (1857). Сюжет цього твору

маловідомий, його особливість полягає в оригінальній інтерпретації інфернального образу вогняного змія.

Фабулу казки побудовано на змалюванні пригод Івана Голика та його брата, під час яких їм зустрічаються змії-цар, дівчата-змії, змії-перелесник. Незважаючи на значні перешкоди, Івану Голику вдається побороти своїх супротивників.

Після смерті батька брата потрапляють у царство змія: «А тому царстві царював змії. Будинки видно великі, а двір кругом обставлений залізними палями, и на кожній палі усе понастромлювані разного війська голови, а коло самих воріт на дванадцяти палях нема голів» (Кулиш, 1857: 62). Цар мав дванадцять дочок-красунь. Вирішив брат-князь одружитися на наймолодшій з них. Однак змії не захотів так просто віддавати доньку, висунувши майбутньому зятю певні вимоги. Щоб допомогти братові, Іван Голик сам виконує всі завдання царя (навіть приборкує змію, яка перетворилася на кобилу). Відвідини палацу закінчуються весіллям. Іван Голик строго попереджає брата: не розкривати всієї правди нареченій. Однак той не втримався. Змія, розсердившись, вирішила жорстоко помститися Голику та відрізала йому ноги чарівним рушником.

Згодом сюжетна лінія казки розгортається таким чином, що безногий Іван зустрічається з безруким чоловіком. Разом вони потрапляють у палац царя, в якого раптово почала згасати донька. Причиною тому були нічні відвідини перелесника: «...до мене літає змії и мене кров тягне із грудей... Саме перед світом, як усі сторожі поснуть, так він до мене через комин и летить. А як хто ввійде да не вспіє вилетіть, то під подушками й лежить» (Кулиш, 1857: 76). Іван Голик вирішує допомогти царівні. Він підстерігає змія вночі та починає відчайдушну боротьбу з ним. Під час сутички літавця таки переможено. Коли перелесник почав проситися на волю, Іван зобов'язав його віднайти цілющої води, аби здобути здоров'я собі та своєму побратиму.

Однак літавець вирішив обдурити своїх поневолювачів. Голик здогадався про його намір і все ж таки змусив виконати обіцяне: «Тоді безрукий ускочив, и вискочив відти з руками. И безногий ускочив, и вискочив з ногами. Тоді змія пустили и звеліли, щоб більш не літав до царівни» (Кулиш, 1857: 77).

У кінці казки Іван Голик приборкує і змію-братову: «Отгоди вже вона покинула свої зміївські нориви да й почала хороше жить из чоловіком. Живуть да постолом возять» (Кулиш, 1857: 81–82). Таким чином, у фіналі «Казки про Івана Голика та його брата» добро перемагає, а зло, яке втілюють в собі інфернальні персонажі, остаточно викорінюється.

Мотив перемоги над підступним змієм представлений і в народних легендах. У давнину ті герої, яким вдалося приборкати страховисько, увійшли в історію як чудотворці. Прикладом тому може бути легендарна оповідь про Юрія-змієборця. У фольклорі досить популярні легенди про зміїв вал, розташований неподалік Києва (то великі борозни, які свідчили про перемогу богатирів над змієм; відповідно легенді, переможці запрягли чудовисько та проорали ним землю, внаслідок чого виник величезний вал, названий змієвим), легендарні оповіді про страшного змія, якого перемогли Борис і Гліб, легенда про Кожум'яку (богатиря, який врятував доньку київського князя від змієвої наруги; він у тяжкому бою переміг змія, а в кінці спалив та розвіяв його прах по вітру). Зазначені легенди цікаво «вмонтовано» в текст ранньої редакції історичного роману П. Куліша «Черная рада. Хроника 1663 года», надрукованій у 1845 році під назвою «Пять глав из нового романа П. Кулеша «Черная рада», про що йдеться в монографії В. Івашківа «Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша» (Івашків, 2009: 169).

Фольклорний образ перелесника зустрічається в різних літературних жанрах. Чи не вперше про нього йдеться у роботі Інокентія Гізеля «Мир з Богом людині» (1669), де мова про

один із найтяжчих людських гріхів – інтимний зв'язок жінки з літавцем.

У літературі романтизму до міфологічного генезису образу літавця звернувся П. Куліш, свідченням чого є його оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» і повість з народних переказів «Огненный змей».

Оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» вийшло у світ у 1840 році (на рік раніше, ніж повість «Огненный змей»). Обидва твори П. Куліша пов'язані між собою спільним героєм – інфернальним персонажем. В оповіданні – інкуб, який власне і є однією з іпостасей літавця. Можна сказати, що «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» Куліша – це своєрідна преамбула до його повісті про вогняного змія.

Сюжет оповідання полягає в тому, що головна героїня Наталка порушила усталені духовні традиції: почала оплакувати чоловіка, який щойно вирушив у далеку подорож до Криму. Це своєю чергою стало приводом до нічних відвідин інкуба – демона, який прийняв образ Наталчиного коханого. Цілий тиждень він ходив по ночах до жінки, яка навіть не підозрювала, що перед нею нечистий: «...радовалась, и вместе ей было чего-то страшно. Но вот Грицько прижал ее к сердцу, – и любовь заговорила в ней сильнее страха» (Кулиш, 1840: 212). Лише ворожка змогла відкрити Наталці правду, пообіцявши, що віджене від неї демонічного коханця. Наступної ночі, коли інкуб з'явився до неї, жінка почала здійснювати обряд вигнання нечистого: розчісувати волосся великим гребенем. Нічному гостю це не сподобалося, він вдарив Наталку по голові та зник. Наступного дня жінка втопилася в озері – такою була помста інкуба. Як бачимо, зв'язок з інфернальним персонажем став летальним. З цього приводу літературознавець В. Івашків слушно зазначив: «...художня ідея цього твору полягає у невідворотності розплати людини за її зв'язок ... із таємничою, надприродною,

“чорною” силою і простежується спершу через мотив передчуття нещастя.., який згодом переходить у мотив туги за милим» (Івашків, 2009: 40).

Отже, ключовим в оповіданні П. Куліша є вірування про те, що, коли сильно переживати за коханого, який знаходиться на відстані, то можна викликати інкуба або дух обаясника, тобто літавця. Суголосною із згаданим твором письменника є балада Г. Бюргера «Ленора» (1773). Головна героїня, так само як і Наталка, стає жертвою нечистої сили. Наречений Ленори загинув під час війни. Не витримавши горя, вона почала його оплакувати та сумувати. Одного разу вночі героїня бачить свого коханого. Він пропонує їй вирушити у спільну подорож. Ленора, не вірячи власним очам, погоджується, однак не усвідомлює того факту, що з нею поруч не чоловік, а інкуб – злий дух в образі мерця. Наприкінці балади дівчина бачить справжнє обличчя свого обранця і жахається – перед нею постає скелет, який силоміць затягує її у могилу.

У повісті П. Куліша «Огненный змей» (1841) образ літавця стає ключовим у розгортанні сюжету. Перша його поява перед сільською молоддю викликає почуття страху: «На востоке небо вдруг осветилось; из-за лесу вылетел огненный змейосыпая окрестность искрами, растянулся длинной волнистой полосой и скрылся за другим лесом...все вдруг остановились в ужасе» (Кулиш, 1841: 234). Але вогняний змії раптово з’являється і знов зникає.

У сюжет твору органічно вплетено народний переказ про перелесника, що надає тексту художньої виразності. Зокрема, переповідається містична історія про те, як дівчина у Великий Піст покохала змія. Мова про красуню, яку спокусив змії, а згодом погубив. Хоча, зауважимо, від початку героїня була попереджена про небезпеку. На кладовищі дівчині наснився дивний сон, в якому небіжка-матір строго наказувала – стерегтися золота. Однак вона ослушалася наказу та взяла перстень, що лежав при дорозі: «Чем долше она в него глядит,

тем больше расширяется его внутренность, так что уже там видит как будто другой свет и слышит, что там что-то звенит не звенит, играет – не играет, а делается что-тотакое, чему у нас нет названия; слушает, и с каждым мигом как будто слышитсяней, но все-таки не может увериться, слышит-ли она, или нет. Только когда смотрит в камень, ей на сердце становится легче и она совсем забывает свою муку; когда-ж отведет в сторону глаза, все прежнее приходит ей на мысль, и снова ей грустно и тошно, так что сердце млеет» (Кулиш, 1841: 253). Цією коштовністю літавець заманив дівчину та врешті за допомогою цього магічного предмета витягнув з неї душу. Красуня від нічних відвідин перелесника дуже змінилася, стала мовчазною, дивною, боязкою. Кінець історії драматичний. Опинившись на кургані, який освічувався іскрами, дівчина не могла зрушити з місця, якась невідома сила тягнула її до себе: «Между тем звездочка, что горела верху, спустилась ниже, что уже видно было, что не звездочка, а продолговатый огонек: горит он и виляет своим хвостиком как вьюн и спускается все ниже и ниже. Вдруг девушка вскрикнула с страшным взвизком: "ай! Душу из меня тенет!" – и упала мертвая. Что-то легкое как дым поднялось от нея верх огонек разом погас» (Кулиш, 1841: 256). На тому місці її поховано. З тих пір звідти сиплються іскри та чується тяжкий стогін з могили, який розноситься навкруги.

Ця історія про літавця, яку розказав Іван Костюченко, стала своєрідним прологом до основної дії повісті П. Куліша. За слушним зауваженням В. Івашківа, «сама оповідь про вогняного змія має уже пряме відношення до історії Марусі та Івана, виступаючи своєрідною аналогією-попередженням, причому попередженням останнім» (Івашків, 2009: 65). Маруся також стала жертвою перелесника, який її підступно спокусив. Так само, як і в попередній розповіді про вогняного змія, героїню заманено коштовностями. Це була магічна скриня, наповнена скарбами. Не перехрестившись (в цьому була її величезна помилка), Маруся захотіла взяти дорогоцінності.

Проте звідкись почула незвичний голос, очевидно то був підступний демон. Однак дівчину це не зупинило. Вона з жадібністю набрала три жмені золота та заховала в хаті. Коли повернулася назад, скриня закрилася, тільки кінець поясу дівчини застряг під кришкою. Зазначимо, що це досить важливий композиційний елемент повісті, на чому зокрема наголошує і літературознавець В. Івашків: «Маруся як заставу за взяте золото заклала свою душу: її очевидним символом є пояс» (Івашків, 2009: 67). Потім скриня завертілася та зі страшним свистом пішла під землю разом із поясом дівчини. З цього моменту Маруся стала заручницею вогняного змія та відповідно його таємничою коханкою. Про зв'язок з літавцем здогадувався дід дівчини, однак зробити нічого не зміг та помер раптовою смертю. Очевидно, це було покаранням злого духа. Зле було й Іванові, чоловікові Марусі, котрий несподівано занедужав. Натомість сама героїня від зносин із вогняним змієм ставала дедалі красивішою. Як бачимо, тут Кулиш керувався авторським домислом. Відповідно до давніх традицій, від зв'язку з літавцем, який за своєю суттю є вампіром, жінка повинна втратити свою вроду.

Згодом поведінка Марусі здалася всім дивною. Покликали знахаря. Той, побачивши її, немов заціпенів: «...не выдержал ея пронзительнаго взгляда; в ея блестящих очах прочел он присутствие нездешней силы; вздрогнул, вскрикнул от страха как ребенок..» (Кулиш, 1841: 272). Зрозуміло, що в цьому випадку ніяка ворожба не допоможе, рятівною стане тільки молитва.

У кінці твору відбувається пожежа, внаслідок якої Марусі гине. Варто зазначити, що Іван хотів урятувати дружину із полум'я, однак якась невідома сила не дала йому цього зробити. Особливого трагізму історії надає фінальна сцена повісті, яка ще раз підкреслює безкарність і свавілля демонічної сили: «Иван в безумном отчаянии припадал к земле и рыдал, и бился, и призывал на себя смерть. Искры и головни сыпались на него,

так что принуждены были несколько раз относить его далее. А между тем сквозь пламя все раздавался громкий хохот, не заглушаемый ни треском пламени, ни криком народа. Наконец с последней вспышкой пожара замолк и страшный смех. Густой, рыжий дым клубками покотил по пожарищу.... Все почувствовали неопределимый ужас и разошлись по домам» (Кулиш, 1841: 287).

Отже, у повісті «Огненный змей» П. Куліша подано художню інтерпретацію фольклорного образу літавця. Оповідь ускладнено передісторією – вставним переказом про вогняного змія, який розказав Іван Костюченко і який чула сама Маруся. Це мало би стати для неї пересторогою. Сюжет про літавця також доповнено авторським домислом, увиразнено індивідуальні риси самого інфернального персонажа.

Після виходу «Огненного змея» П. Куліша у 1844 році на сторінках польськомовного журналу «Niezabudka» з'являється повість І. Барщевського «Шляхтич Завальня» («Szlachcic Zawalnia»), в якій в одному із розділів «Про чорнокнижника і змія, що вилупився з яйця, якого зніс півень» також подано інтерпретацію образу перелесника.

І. Барщевського прийнято вважати білорусько-польським письменником. Проте останній період свого життя він прожив в Україні. Автор був обізнаний з українським фольклором, що і позначилося на його творчій діяльності (до речі, Ю. Винничук повість І. Барщевського «Шляхтич Завальня» вніс до своєї «Антології української готичної прози»).

У розділі згаданої повісті «Про чорнокнижника і змія, що вилупився з яйця, якого зніс півень» зображення образу літавця дещо інакше. Зокрема, автор акцентує увагу на таких деталях: з'ясування походження літавця, зображення перетілення перелесника в образ людини, вказівка на способи боротьби з ним тощо.

У творі образ змія з'являється тоді, коли герой Карпо звертається до чорнокнижника Парамона з проханням

допомогти йому розбагатіти. Чарівник здійснив магічний ритуал, доставши зі своєї скрині згорнуті у папір зернятка. Парамон також пояснив, що слід зробити з таким насінням: «Коли не маєш свого чорного півня, то розстарайся де-небудь, нагодуй його цим зерням, і він через кілька днів знесе яйце, не більше за голубине. Це яйце ти повинен носити цілий місяць під лівою пахвою. Через місяць вилупиться з нього маленька ящірочка, яку будеш носити при собі і щодня годувати молоком зі своєї долоні. Рости вона буде швидко, а потім з боків у неї виростуть шкіряні крила. Через місяць ящірка перетвориться в крилатого змія. Він буде виконувати всі твої забаганки» (Винничук, 2014: 81). До того ж Парамон розкрив Карпові особливості поведінки такого змія. Як правило, літавець прилітає вночі, час від часу змінюючи свою подобу. Якщо в небі його буде видно в чорному образі – значить несе своєму відвідувачеві жита, пшениці, а як палає вогнем – то свідчить про золоті та срібні подарунки. Однак перелесника не можна ображати, оскільки він може помститися та спалити хату.

Карпо послухався порад чорнокнижника, виростив змія і дуже скоро розбагатів. Однак за свою послугу перелесник захотів отримати кохання його дружини Гапки. Як бачимо, у попередніх аналізованих творах про вогняного змія золотом спокушалися переважно жінки. Цікаво, що в повісті «Шляхтич Завальня» перелесник змінюється, перевертаючись на людину. До Гапки він приходив три ночі, і тричі змінює свою зовнішність. У першу ніч він виглядав як привабливий, гарно вбраний молодик: «...на руці багато золотих перснів, підперезаний широким червоним поясом. Гапка глянула на незнайоме обличчя, що здавалося досить приємним, тільки погляд його був проникливим і перше враження моторошне» (Винничук, 2014: 87). Другої ночі він був у вигляді почудернацьки вдягнутого чоловіка: «і очі його горять, як дві свічки, на голові шапка і пояс, яким він підперезався, червоні як вугілля чи розпечене залізо» (Винничук, 2014: 89). У третю

ніч про свою присутність він нагадав шумом вітру і блискавкою, яка пробігла по всій хаті. Кожного разу літавець спокушав жінку до інтимних стосунків, пропонуючи їй багатство. Однак Гапка, на відміну від інших героїнь згаданих творів, виявилася сміливою, відповівши відмовою на його пропозицію. За допомогою молитви, хреста, священого зілля вона відвадила злого духа. Проте вогняний змії вирішив помститися Карпові, підпаливши його хату. Хоч перелесник не отримав бажаного, проте фінал твору трагічний. Карпо раптово зникає, а згодом вмирає. А його благочестива дружина Гапка після демонічних витівок постійно тривожилася, сумувала, через це також не прожила довго. Завершено розділ повісті про вогняного змія рядками про перемогу духовного над демонічним: «В своєму благочестивому і цнотливому житті була вона зразком для усіх навколишніх жінок. І тепер там, де вона слізьми поливала сад, зеленіють вишні і яблуні, і квіти там щовесни найгарніше цвітуть, дівчати в святкові дні плетуть з них вінки і прикрашають ікону Пречистої» (Винничук, 2014: 93).

Сюжет про перелесника використано і в інших творах українського романтизму. Тут передусім варто зазначити маловідому повість А. Подолинського «Змей, киевская быль» (1886), про яку згадує Ю. Винничук у своїй передмові до «Антології української готичної прози» (Винничук, 2014: 5). Письменник подав значно іншу інтерпретацію образу літавця. Відповідно сюжету повісті «Змей, киевская быль», перелесником, якого боялися всі навкруги, виявився селянин, одягнений у костюм змія. За допомогою такого перевтілення він завоював симпатію своєї обраниці. Як бачимо, А. Подолинський зображує літавця не в деструктивному ракурсі, як це робили інші письменники, а дещо в комічному. Отже, із зміною романтичної картини світу змінюється і художнє сприйняття інфернального образу перелесника.

Висновки

Таким чином, літавець (перелесник, вогняний змії, налітник, літун, обаяник, перелет) є антропоморфним інфернальним персонажем, зв'язок з яким призводить до летальних наслідків. Цей демонічний дух хитрістю завойовує любов жінки. Під час цих стосунків він забирає красу та молодість своєї обраниці, а у кінці й душу.

В українському фольклорі образ перелесника досить популярний, зокрема в народних казках і легендах. Інтерпретація міфічної природи вогняного змія здобула свого поширення і в художній літературі, особливо в прозі епохи романтизму. Яскравим прикладом тому творчість П. Куліша (оповідання «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став», повість «Огненный змей») та І. Барщевського (повість «Шляхтич Завальня», де образ перелесника зображено в розділі «Про чорнокнижника і змія, що вилупився з яйця, якого зніс півень»). Зазначені автори до трансформації фольклорного образу літавця підійшли творчо.

П. Куліш в оповіданні «О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став» змалював образ інкуба, який щоночі приходив до своєї коханої, а в повісті про вогняного змія письменник подав образ перелесника-спокусника, який не висмоктував, а дарував своїй обраниці красу. У повісті І. Барщевського про шляхтича Завальню змії перевертався на парубка, однак спокусити красуню так і не зміг, оскільки на зава дістала щира молитва та рятівний хрест.

Література

- Винничук, Ю. (Ред). (2014). *Антологія української готичної прози*. (Т.1–2) (Т. 1). Харків: Фоліо.
- Гнатюк, В. (2000). *Нарис української міфології*. Львів: Інститут народознавства Національної академії наук України.
- Зеров, М. (2003). *Українське письменство*. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи».
- Івашків, В. М. (2009). *Художня, літературознавча і фольклористична парадигма ранньої творчості Пантелеймона Куліша*. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Кононенко, О. А. (2017 а). *Українська міфологія. Символіка*. Харків: Фоліо.
- Кононенко, О. А. (2017 б). *Українська міфологія. Фольклор, казки, звичаї, обряди*. Харків: Фоліо.
- Кулиш, П. (1840). Малороссийские рассказы: I) О том, от чего в местечке Воронеже высох Пешевцов став. II) О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зелёной неделе. *Киевлянин на 1840 год*. (Кн. 1) (с. 205–228). Киев: Издал Михаил Максимович.
- Кулиш, П. (Ред). (1857). *Записки о Южной Руси*. (Т.1–2) (Т. 2). Санкт-Петербург: Издал П. Кулиш.
- Кулиш, П. А. (1841). Огненный змей. Повесть из народных преданий. *Киевлянин на 1841 год*. (Кн. 2). (с. 181–288). Киев: Издал Михаил Максимович.
- Онацький, Є. (Ред.). (1960). Літавець, перелесник, перелет. *Українська мала енциклопедія*. (Кн. 1–16) (Т. 1–8) (Кн. 7) (Т. 4) (с. 852). Буенос-Айрес: Накладом Адміністрації Церкви в Аргентині.

References

- Hnatiuk, V. (2000). *Narys ukrainskoi mifolohii [Essay on Ukrainian mythology]*. Lviv: Instytut narodoznavstva Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy [in Ukrainian].
- Ivashkiv, V. M. (2009). *Khudozhnia, literaturoznavcha i folklorystychna paradyhma rannoi tvorchosty Panteleimona Kulisha [Artistic, literary and folklore paradigm of the early work of Panteleimon Kulish]*. Lviv: Vydavnychy tsestr LNU imeni Ivana Franka [in Ukrainian].
- Kononenko, O. A. (2017 а). *Ukrainska mifolohiia. Symbolika [Ukrainian mythology. Symbolics]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].

- Kononenko, O. A. (2017 b). *Ukrainska mifolohiia. Folklor, kazky, zvychai, obriady [Ukrainian mythology. Folklore, fairy tales, customs, rituals]*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Kulish, P. (1840). Malorossijskie rassказы: I) O tom, ot chego v mestechke Voronezhe vysoh Peshevcov stav. II) O tom, chto sluchilos' s kozakom Burdjugom na Zeljonoj nedele. *Kievljanin na 1840 god [Kievite in 1840]*. (Part. 1) (pp. 205–228). Kiev: Izdal Mihail Maksimovich [in Russian].
- Kulish, P. (Red). (1857). *Zapiski o Iuzhnoi Rusi [Notes on Southern Russia]*. (T.1–2) (T. 2.). Sankt-Peterburg: Izdal P. Kulish [in Ukrainian].
- Kulish, P. A. (1841). Ognennyj zmej. Povest' iz narodnyh predanij. *Kievljanin na 1841 god [Kievite in 1841]*. (Part. 2). (pp. 181–288). Kiev: Izdal Mihail Maksimovich [in Russian].
- Onatskyi, Ye. (Red.). (1960). Litavets, perelesnyk, perelet. *Ukrainska mala entsyklopediia [Ukrainian small encyclopedia]*. (Parts. 1–16) (Vols. 1–8) (Part. 7) (Vol. 4) (p. 852). Buenos-Aires: Nakladom Administratury UAPTserkvy v Argentini [in Ukrainian].
- Vynnychuk, Yu. (Red). (2014). *Antolohiia ukrainskoi hotychnoi prozy [Anthology of Ukrainian Gothic prose]*. (Vols.1–2) (Vol. 1). Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Zerov, M. (2003). *Ukrainske pysmenstvo [Ukrainian literature]*. Kyiv: Vydavnytstvo Solomii Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].

Рукопис статті отримано 06 квітня 2022 року

Рукопис затверджено до публікації 03 травня 2022 року

Інформація про автора

Терехова Ірина Олександрівна – кандидат філологічних наук, докторант кафедри української фольклористики імені академіка Філарета Колесси Львівського національного університету імені Івана Франка; вул. Університетська 1, м. Львів, 79000; e-mail: lakshinska@gmail.com; <https://orcid.org/0000000256305175>

Terekhova Iryna, Candidate of Philology, doctoral student of the Department of Ukrainian Folklore named after Academician Filaret Kolessa, Ivan Franko National University of Lviv; 1 University Street, Lviv, 79000; e-mail: lakshinska@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0002-5630-5175>